

UOT: 82.02

RAMİZ QASIMOV

AZƏRBAYCAN TƏNQİDİ-REALİST BƏDİİ NƏSRİNDƏ HEKAYƏ JANRI

Məqalədə Azərbaycan tənqidi realist bədii nəsrinin təşəkkülü, yaranması və inkişafından bəhs olunur. Mirzə Fətəli Axundzadənin marifçi realist bədii nəsrinin imkanları üzərində XIX əsrin sonlarından ictimai ehtiyacın fonunda tənqidi realist bədii nəsr təşəkkül edib formalaşır. Görkəmli ədib Eynəli bəy Sultanovun bədii nəsrini Azərbaycan tənqidi realist nəsrinin təşəkkülünə ciddi zəmin hazırlayır. Onun əsərlərində cəmiyyətdəki ictimai eybəcərlikləri köklü təsvir və dəyişmə meyli tənqidi realist metod və bədii nəsrin yaranmasına stimül verir. XIX əsrin axırlarında bu ehtiyacdən irəli gələrək böyük ustad Cəlil Məmmədquluzadənin əsərləri tənqidi realizm metodu və cərəyanını ədəbi-bədii reallığa çevirir. “Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti və “Poçt qutusu” hekayəsi tənqidi realist nəsrin yarandığını şərtləndirir. Böyük ədibin istedadla yazılmış “Poçt qutusu” hekayəsi öz tipikliyi ilə tənqidi realist hekayənin manifestinə çevrilir. Ədibin “Usta Zeynal”, “Qurbanəli bəy”, “İranda hüriyyət”, “Saqqallı uşaq” və başqa əsərləri tənqidi realist nəsrin və hekayə janrının imkanlarını səciyələndirir. Bu ədəbi zəminə dayanaraq daha çox Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənəminli və M.S.Ordubadi tənqidi realist nəsr və hekayənin inkişafına dəstək verirlər. Ədəbi növ və bədii janrın səciyyəvi imkanları reallaşır, dərinləşir və kütləviləşir. Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realist nəsrin güclü ənənələri formalaşır və inkişaf edir. Tənqidi realizmin sayəsində hekayə janrı daha çox fəallıq qazanır və inkişaf edir.

Açar sözlər: tənqidi realist nəsr, hekayə, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev.

Dünya ədəbiyyatında xüsusi əhəmiyyəti olan bədii nəsr və hekayə janrının Azərbaycan ədəbiyyatında da özünəməxsus inkişaf tarixi olmuşdur. Hələ XII əsrdə Xaqani Şirvaninin məktub şəklində yazılmış nümunələrindən başlayaraq Füzulinin “Şikayətnaməsi”, Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Kitabi-Əsgəriyyə”si, Məhəmməd Tağı Sidqinin kiçik əxlaqi-didaktik mətnləri və Mirzə Fətəli Axundzadənin “Aldanmış Kəvakib”inə qədər müəyyənləşmə yolu keçən Azərbaycan nəsrini ictimai fikrin formalaşması və milli-ədəbi düşüncə tarixində mühüm mövqe qazanmışdır. “Tənqidi realist nəsrin yaranması və inkişafı C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Y.Çəmənəminli kimi görkəmli ədiblərin adı ilə daha çox bağlıdır” [11, s. 3].

Özünəməxsus janrlara da malik olan Azərbaycan nəsrinin inkişafı tarixində hekayə xüsusi əhəmiyyət və fəallığa malik olub. Bunu da vurğulamaq olar ki, konkret olaraq hekayə janrı Azərbaycan bədii nəsrinin inkişafı tarixində tənqidi realist ədəbiyyatda xüsusi əhəmiyyət qazanaraq daha fəal bədii janra çevrilmiş və bütün səciyyəsilə yenidən müəyyənləşmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalı “bədii nəsrin, satirik-yumoristik nəsrin inkişafında müstəsna rol oynadı” [7, s. 6].

Xalq həyatı, onun arzu və idealları, çətinlikləri və gerilikləri, istiqlalı və oyanışı kimi vacib məsələləri aktuallaşdırmaqla Azərbaycan ictimai fikir tarixinə doğan tənqidi realizm cərəyanı və nümayəndələri adi əhvalatlarda gizlənən böyük həqiqətləri çatdırmaq və xalqı oyandırmaq məqsədilə dövrün daha az zaman aparan və yığcam şəkildə ən sürətli oxunmaq və dinlənmək imkanına malik çevik janrlarına müraciət etdilər ki, bu sırada nəsrdə hekayə (eləcə də novella), publisistikada felyeton, poeziyada isə xırda satirik şeirlər əsas yeri tuturdular. Azərbaycan tənqidi realizminin banisi, bayraqdarı və onun ideoloqu olan görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932) 1894-cü ildə yazdığı “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərindən başlayaraq bədii nəsrin inkişafına yeni vüsət və bədii keyfiyyət qazandırdı. Görkəmli ədibin 1903-cü ildə böyük istedad və ictimai-yumoristik pafosla yazılmış “Poçt

qutusu” hekayəsi böyük fikir adamı Məhəmməd ağa Şahtaxılının təşəbbüsü ilə “Şərqi-rus” qəzetində nəşr edilməklə Azərbaycan milli tənqidi realizminin “manifestinə çevrildi”yi kimi, Novruzəli də bu dövrün və bu nəsrin qəhrəman etalonuna çevrilir [4, s. 176]. “Mirzə Cəlil hər cür sosial münasibətlər baxımından yoxsul olan cəmiyyətin potensial “enerji mərkəzləri” kimi “kiçik” adamları gülüşün elektrik impulsları ilə oyatmağa və hərəkətə gətirməyə çalışır” [5, s. 30]. Ədibin “Usta Zeynal”, “İranda hüriyyət”, “Qurbanəli bəy”, “Quzu” və bir sıra kiçik hekayələri də tənqidi realist nəsrin ən sanballı nümunələri kimi yeni bədii nəsrin inkişafına vüsət vermiş oldu. Bu hekayələr özünün sadəliyi, asan, oxunaqlı və anlaşılan dili, kompozisiya quruluşu, süjet və həyat həqiqətlərini əks etdirən hadisə və obrazları ilə ədəbiyyat tarixində yeni ənənələr formalaşdırdı. Təsadüfi deyil ki, görkəmli yazıçı Cəlil Məmmədquluzadə özünü Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində kiçik hekayənin böyük ustası kimi tanıtmışdır. Bu ənənələr zənginləşərək Ə.Haqqverdiyev, Y.V.Çəmənəminli, M.S.Ordubadi, Ü.Hacıbəyov kimi görkəmli nümayəndələri ortaya çıxarmış və Azərbaycan bədii nəsrinə hekayə janrının “Qırx dənə baqqal”, “Şahqulubəyin nəvəsi”, “Ramazan” (M.S.Ordubadi), “Bomba”, “Mirzə Səfər” (Ə.Haqqverdiyev), “Şaqqulunun xeyir işi”, “Cənnətin qəbzi”, “Millətpərəstlər”, “Xanın qəzəbi” (Y.V.Çəmənəminli) və b. kimi ədəbi yaddaşa məhək daşı kimi yazılan gözəl bədii əsərlərini bəxş etmişdir. Bu əsərlərin hər birində Azərbaycan xalqını milli inkişafdan geri qoyan səbəblər birər-birər təqdim olunaraq göstərilir, tənqidi realist düşüncənin təhlili ilə satira, yumor və gülüşə məruz qalır, islaholunma zərurəti ortaya çıxarır, inkişaf və yeni düşüncə ideyasını aktuallaşdırır.

Görkəmli elm adamı, Azərbaycan tənqidi realizmi və XX əsrin əvvəlləri ədəbi mühitin sanballı tədqiqatçısı akademik İsa Həbibbəylinin fikirlərinə istinadən qətiyyətlə demək olar ki, Azərbaycan tənqidi realizminin təşəkkülündə XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində yaradıcılıq fəaliyyəti göstərən görkəmli publisist Məhəmməd ağa Şahtaxılı və ədib Eynəli bəy Sultanovun xidmətləri var idi [3]. Məhəmməd ağa Şahtaxılının publisistikası tənqidi realist publisistikanın, Eynəli bəy Sultanovun bədii irsi tənqidi realist ədəbiyyatın inkişafına təkan vermiş, zəmin hazırlamışdı. Onun realizmi maarifçi realizmlə tənqidi realizm arasında keçid rolunu oynadı. Ədibin “Çalma”, “Seyidlər”, “Təzə pir”, “Kənd uşaqları” və digər çoxsaylı hekayələri realizminin pafosu, bədii-estetik problem, təqdim etmə üsulu və tərtibinə görə Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələrinin ruhunu xatırladır. Bu əsərlərdə də ümumi ictimai inkişafdan geri qalan cəmiyyətin nöqsanları və onları yaradan səbəblər köklü olaraq tənqid hədəfinə çevrilir. Bu baxımdan E.Sultanov tənqidi realizmin zəminini hazırlayan görkəmli yazıçı kimi diqqət mərkəzinə çıxır. Bu bədii ehtiyacı ədəbi reallığa məhz görkəmli ideoloq və ədəbiyyat adamı Cəlil Məmmədquluzadə çevirir. Azərbaycan tənqidi realist nəsr sahəsində C.Məmmədquluzadənin ardınca Əbdürrəhimbəy Haqqverdiyev, Y.V.Çəmənəminli, M.S.Ordubadi, Ü.Hacıbəyov kimi qüvvətli nasirlər meydana atıldı və nəsrin inkişafına güclü bir təkan vermiş oldular. Tənqidi realistlər hekayə janrını təkcə ideya-məzmun cəhətdən deyil, həm də forma etibarilə inkişaf etdirdilər. Forma etibarilə də zənginləşən hekayəçilikdə portret hekayələr və yeni növ kimi novellalar istifadə arealına daxil olmağa başladı.

“C.Məmmədquluzadə özünün qırx ildən artıq davam edən yaradıcılıq dövründə hekayəçiliklə müntəzəm məşğul olmuşdur” [8, s. 4]. Onun “Poçt qutusu” hekayəsilə dövrün başlıca obrazı və problemi sənətin, ədəbiyyatın aparıcı məsələsinə çevrildi. Artıq kiçik məsələlər belə bu əsərlə daha da sosial-ictimai mahiyyət kəsb edərək epoxal əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. C.Məmmədquluzadə yeni realizm keyfiyyəti olaraq bu kiçik janr daxilində sadəcə bir adi əhvalatı qələmə alsada, bu adi əhvalatın fonunda dövrün mühüm, başlıca və tələpəli ictimai

mətləblərini sənətin vasitəsilə diqqət mərkəzinə çəkməyə nail oldu. “Kiçik” adam kimi sənətə qədəm basan Novruzəli özü ilə bərabər geniş xalq kütlələrinin taleyi, vəziyyəti və müqəddəratı məsələsini də ədəbiyyatın mərkəzinə çəkib gətirdi. Ədib kiçik bir janr daxilində sadəcə əhvalatı təsvir etməklə kifayətlənməyib obrazın zahiri quruluşu, daxili-mənəvi dünyası, adətləri, davranışı, düşüncə tərzini və s. ilə tam şəkildə əks olundu. C.Məmmədqulzadənin bədii nəsrinə həmçinin “dərindən bir lirikaya, ...həm də romantikaya” [10, s. 178] malikdir. Novruzəlinin başına gələn sadə bir əhvalat daha geniş ictimai məzmun, məna kəsb edərək ümummilli məsələyə çevrildi və bir xalqın gələcək taleyi, inkişafı və müqəddəratı məsələsini ehtiva etdi. Ədib poçt qutusunun nə olduğunu bilməyən Novruzəlinin qarşılaşdığı əhvalat və başına gələn hadisələrlə sadəcə yumor yaradıb oxucunu güldürmək istəmir, daha çox bu şirin yumorun altında sadə bir kəndli olan, günü-güzəranı rəiyyətlə keçən, sədaqəti göz yaşardan, saflığı, halallığı həsəd oyadan Novruzəlinin poçt qutusunun timsalında dünya ictimai inkişafından, dəyişikliklərin gətirdiyi zəruri sosial münasibətlərdən kənar qalması faciəsinə kədərlənir, dünyada şəxsi asılılığın bitməyə başladığı bir dövərdə Novruzəlinin həm mənəvi, həm də hüquqi asılılığı və köləliyinə təəssüf və kədərlə yanaşır. Bundan başqa Novruzəli həm də mövcud yeniliklərdən xəbərsiz olduğu üçün üç ay dustaq qalmağa məcbur olur. Əsərin də təsir gücü, Novruzəliyə haqq qazandıran tərəfi odur ki, bu adam hələ də günahının nə olduğunu anlaya bilmir, çünki onun halal mənəviyyat dünyasında, şəriətin cızdığı şəxsiyyət aləmində oğurluq pis əməl, günah yazılıbdır və bu zavallı, inkişaf və dəyişikliklərdən bixəbər adam xanın məktubunu aparan yad adama oğru nəzərlə baxıb onu kətləmək məcburiyyətində qalıb. Əlbəttə, tənqidi realizmin sosial təhlil metodu oxucunu dövrün zəruri sualı qarşısında düşünməyə vadar edir: günahkar kimdir və günah olan nədir?

Tənqidi realizmin yaranması və hekayə janrına müraciəti və verdiyi tələblər hekayənin forma və məzmunca zənginləşməsinə, daha da inkişafına və janr etibarilə dolğunlaşmasına təkan verdi. Hekayə tənqidi realizmin sayəsində bədii ədəbiyyatın və bədii nəsrin “ağır artileriyasına” çevrildi. Satirik poeziya ümumi pafosu geniş kütlələrin ruhuna, zövqünə sindirməyə, doğmalaşdırmağa nail olurdusa, hekayə özünün düşündürücülüüyü, təhlil qabiliyyəti və öyrətmə bacarığı ilə oxucuları təlimləndirməyə müvəffəq olurdu. Çünki tənqidi realizmin sosial problemlərə müraciət etməklə bərabər onu təhlil imkanları oxucuların sadə, anlaşılqı tərzdə əqli təlimlənməsinə imkan yaradırdı. İlk dəfə tənqidi realizmin sənətin meydanına çəkib gətirdiyi sadə adamlar – Məhəmməd həsən əmi, Zeynəb, Novruzəli və başqaları geniş kütlələrə öz surətlərini, öz içərilərindən birilərini görməyə imkan verdi. İndi artıq bu yeni realizmin yaratdığı mükəmməl tipik obraz, dəqiq portretlər sayəsində bütün həyatı, davranışları, psixologiyası, güzəranı və s. ilə insanlar özlərini görməyə davam etdilər. Novruzəlinin, Məhəmməd həsən əminin güzəranı, qayğıları onlara doğma olduğu kimi, sənətin tərbiyələndirici təqdim etmə üsulu da onlara necə davranmaq lazım gəldiyini, onlardan nə tələb olunduğunu öyrədirdi. Sanki bədii sənət, ədəbiyyat insanlara başa salmağa çalışırdı ki, imanlı, saf, xeyirxah, həlim, qayğıkeş bir kişi olan Məhəmməd həsən əminin müqəddəs Kərbəlaya gedə bilməməsinə əsl maneəni, əsl düşmənçiliyi elə onlara ağılıq edən Xudayar bəy elədi. Xudayar bəy kəndin və kəndlilərin qayğısı əvəzinə hakimiyyəti fürsətçiliklə çevirib zülm və zalımlıqla özünə sərvət toplamağa başladı. Məhəmməd həsən əminin eşşəyini öz xeyri üçün şəhərdə satan, Zeynəbin kəbini üçün rüşvətxor Qaziya rüşvət verən, yalançı şahidlər tutaraq şəriəti pozan Xudayar bəy onlara sitəm çəkdiyənlər əsl şəxsdir. Ədəbiyyat onlara dostlarını da, düşmənlərini də görməyə, tanımağa bilavasitə kömək edirdi: onlar Xudayar kimi ağaların mənfəətçilikliyi və zalımlığını, Qazi kimi “imanlı kişilər” və şəriət hakimlərinin rüşvətxorluğu

və firıldaqçılığını daha yaxından müşahidə etməyə imkan tapdılar. Novruzəlinin portreti sadə adamlara yeni dünyanın, yeni zamanın çağırışlarını çatdırmağa imkan yaratdı. İmanlı, halal, həm də zəhmətkeş və sədaqətli olan Novruzəlinin poçt qutusunu niyə tanımaması artıq bütün zəhmətkeş kütlələrə ünvanlanırdı. Başı xanın güzəranını yaxşılaşdırmağa qarışmış Novruzəli o qədər bixəbər qalıb ki, tez-tez qapısını açdığı divanxananın önündəki poçt qutusunu görməyə və onun nə işə yaradığını bilməyə vaxt tapa bilməyib və ya ehtiyac duymayıb. Cəlil Məmmədquluzadə Novruzəli kimi sadə, zəhmətkeş insanın geriliyini, avamlığını daha dərinliyi və miqyaslılığı ilə təqdim edir: Professor Y.Qarayev dedi ki, onun ictimai münasibətlər sistemində vəziyyəti və çəkisinə nəzər salır [4, s. 176]. Bu halda özünün yalnız bir kəndli, rəiyyət kimi görünən Novruzəlinin həm də bir vətəndaşlıq, ictimai müqəddərat və vəzifə məsələləri diqqət mərkəzinə çəkilir. Yazıçı ictimai vəziyyətin dəyişdiyini və onun tələblərini diqqətə aldırmaq üçün Novruzəlinin qarşılaşdığı hadisələr əhatəsində oxucusunu dünyanı bir-birilə bağlayan, adamlar arasında xəbər əlaqəsi yaradan poçt qutusu ilə, artıq bu qutudan xəbərdar olan, onu həyatlarına daxil edib imkanlarından yararlanan erməni uşağı və rus qadını ilə qarşılaşdırır. Novruzəlinin divanxanaya düşməsi və dustaq edilməsi ilə bağlı düşünməyə, götür-qoy etməyə vadar edir. C.Məmmədquluzadə düşüncəsi Molla Nəsrəddin lətifələri və onun gülüş məntiqi ilə yoğurulmuş xalqına elə molla-nəsrəddinsayağı suallar qoymaqla düşüncələrə dalmağa və nəticə çıxarmağa sövq edir: Novruzəli məktubu poçt qutusuna saldısa, onun yanında keşik çəkib götürülməsinə, poçt məmurunun aparmasına imkan vermirsə, bəs bu məktub öz əsl sahibinə necə çatacaq?! Əslində gülüş doğuran məqam budur, Novruzəlinin məmuru döyməsi səhnəsi deyil. Bu kimi məntiqi düşüncə tərzini demokrat yazıçı, söz yox, Usta Zeynalın (“Usta Zeynal”), Məhəmmədəlinin (“İranda hürriyyət”), Kəblə Əziminin (“Saqqallı uşaq”) və başqalarının həyatları və əhvalatları timsalında təqdim edir. Ənənəvi Sokrat metodu və ya Molla Nəsrəddin gülüş fiquru Azərbaycan milli tənqidi realizminin səciyyəsinə çevrilən və göstərilən, təqdim edilən faktın və ya fikrin tərsinin anlaşılması tələb edilir. Bədii metod ənənəvi düşüncə fiqurları ilə geniş xalq kütlələrinin oyanışı və özünü ictimai dərkinə yol açır. Cəlil Məmmədquluzadədən sonra Azərbaycan tənqidi realist nəsrin ən görkəmli nümayəndələri olan Ə.Haqverdiyevin “Mirzə Səfər”, Y.V.Çəmənzəminlinin “Cənnətin qəbzi”, M.S.Ordubadinin “Şahqulu bəyin nəvəsi” kimi hekayələri Mirzə Cəlilin “Poçt qutusu” kimi tənqidi realizmin manifestini ehtiva edəcək əsərlər kimi səciyyələndirilə bilər. Hətta əsərlərə diqqətlə nəzər salınsa, yazıçıların böyük ideoloq kimi Mirzə Cəlili və onun tərzini necə davam etdirdiklərini açıq şəkildə görmək də mümkündür. Çəmənzəminlinin “Cənnətin qəbzi” əsəri ruhu etibarilə C.Məmmədquluzadənin “Usta Zeynalı”na, M.S.Ordubadinin bir-birini tamamlayan “Qırx dənə baqqal” və “Altı yüz ayı balası” əsərlərini C.Məmmədquluzadənin “Yan tütəyi” (habelə “Danabaş kəndinin müəllimi”, “Danabaş kəndinin məktəbi” və “Dəli yığıncağı”) əsərlərilə tam yaxınlıq təşkil etdiyi və bir-birlərini izlədiklərini demək olar.

Mir Cəlalin dedi ki, “hekayənin böyük ustası” [9, s. 120] kimi özünü təsdiq edən böyük ədib Ə.Haqverdiyev “Marallarım”, “Mozalanbəyin səyahətnaməsi”, “Xortdanın cəhənnəm məktubları”, “Şeyx Şəban”, “Mirzə Səfər”, “Bomba”, “Pir”, “Zorən təbib”, “Diş ağrısı”, “Ayın şahidliyi”, “Ata və oğul” və b. əsərləri ilə nəsrimizin inkişafına xidmət etmişdir. Bu əsərlərində ədib tənqidi realist, molla-nəsrəddinçi tələblər çərçivəsində yaradıcı fəaliyyət göstərərək öz yazıçı ideallarını əks etdirmişdir. Ə.Haqverdiyevin böyük sənətkarlıqla yaratdığı Fərman, Gövhərtac, Hacı Kamyab, Hacı Əhməd ağa (“Odabaşının hekayəti”), o cümlədən Hacı Mirzə Əhməd ağa kimi dindar və möminlər mühitindən olan Məşədi Seyfulla, Ağ Molla,

Məşədi Sünbə, Hacı obrazları (“Xortdanın cəhənnəm məktubları”), Məşədi Qulam (“Qiraət”), Əsgər (Əsgər Zırrama ilə eyni səciyyəyəndir), Bəy (Adıgözəl bəy Adıgözəlov), Dəsturov (“Xortdanın cəhənnəm məktubları”), Kərbəlayı Zal (“Bomba”), Mirzə Səfər (“Mirzə Səfər”) və başqa obrazlar həm həyatiliyi, həm əhatəliliyi və tipikliyi ilə diqqəti cəlb edir. Yazıçı tənqidi realizmin estetik tələblərinə uyğun olaraq obrazlarının həyatını, əməllərini, günahlarını elə təqdim edir ki, oxucuları üçün ibrətlik olsun. Xüsusilə xalqın mömin, müqəddəs insan kimi həmişə malı və canı ilə ehtiram bəslədikləri dindarlar mühiti nümayəndələrinin fırıldaçılığını, saxtakarlıqlarını, mənafə və qazanc naminə çıxdıqları əməlləri, baş vurduqları əyri yolları oxuculara çatdırmaqla onları xurafatdan, mövhumatdan ayılmağa sövq edir. Şəriət və din adından xalqı soyub talan edən, hər cür bəlaya düçar edən molla və din xadimləri bu əsərlərdə real həyatı faktlarla tənqid və ifşa edilir. Bu əsərlər məhz ictimaiyyət arasında hərəsi bir cürə tanınan insanların tərs, real, həqiqi üzvlərini, əməllərini əsl niyyətlərini tanımaq baxımından böyük oyandırıcı missiya həyata keçirir. Əslində uydurma vasitələr, bədii fiqurlar obrazların real, həqiqi tərəfini, hadisə və faktların doğru mənasını anlamaq və anlatmaq üçün istifadə edilir. El arasında əli öpülən, “ətəyində namaz qılınan” hacıların – Hacı Mirzə Əhməd ağanın və başqalarının əslində şəriət oğrusu, əxlaq pozğunu, mənəviyyət qulduru olduğu adığedən əsərlərdə inandırıcı şəkildə təqdim edilir. Odabaşının yanıqlı hekayətində (“Xortdanın cəhənnəm məktubları”) bir elin mənəvi atası hesab edilən Hacı Mirzə Əhməd ağanın bir-birini sevən iki cavanın – Fərman və Gövhərtacın faciəsinə necə səbəb olduğu göstərilməklə onun əmanətə xəyanətkar, əxlaqsız, irz-namus düşkünü olduğu bütün aydınlığı ilə əks olunur. Yaxud özünü sədaqətli, halal, pak, dindar bir adam kimi təqdim etmiş başqa bir Hacıның cəhənnəmdə adamları dolandırması, çəkiddə aldatması, adamların əmanətinə hiylə işlətməsi əməllərindən cəza çəkdirilməsi faktı ilə oxucuları ayıldır. Evdəki arvadına naz satan Məşədi Qulam qiraət öyrənmək adı altında tək cə arvadını aldatmır, əlbəttə, öz vicdanını və şəriətin ona öyrətdiyi imanını, Allahını aldatmış olur.

Cəlil Məmmədquluzadənin Usta Zeynalı kimi Yusif Vəzir Çəmənəminlinin başmaqçı Usta Ağabalasını da belə fırıldaççı dindarlardan olan Əliəsgər ağa başını aldadır ki, bəs o dünyada cənnətə düşmək, huri-qılmanlarla xoş günlər keçirmək üçün ağadan alınan qəbzə oraya düşmək olar. Avam başmaqçı Ağabala və arvadı da buna inanaraq həvəslə ağadan qəbzə almaq üçün ona bir ətək pul verirlər. Məhz bu qəbz sevdəsindən hamamda yuxulayan, cənnəti rəyasında görən Usta Ağabala gecənin bir yarısında qaranlıq hamamda ayılaraq qorxudan xəstəliyə tutulub ölür və ailəsi, uşaqları kimsədən müsəlman yardımını görmədən divarlar dibində faciəli ömür yaşayırlar.

Beləliklə, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərindən bir yaradıcılıq metodu və ədəbi cərəyan kimi meydana gələn Azərbaycan tənqidi realizmi yenitipli bədii nəsrin formalaşmasına təkan vermişdir. İctimai zərurətdən doğaraq Azərbaycan tənqidi realistləri nəsrin daha kiçik janrı olan hekayəyə (və novellaya) daha çox üstünlük vermişlər. Bu sayədə püxtələşən hekayə janrı tənqidi realizmin ən fəal və çevik janrı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi-ideoloji başçılığı ilə Azərbaycan tənqidi realizmi milli ədəbiyyat tarixi və ictimai düşüncəsinə Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənəminli, M.S.Ordubadi və b. kimi ağır yazıçılar bəxş etmişdir. Nəsr bədii ədəbiyyatın üfiqlərinə daşınaraq geniş inkişaf etmiş, özünəməxsus ədəbi-estetik xüsusiyyətlər kəsb edən tənqidi realist nəsr yeni məzmunlu ictimai düşüncənin formalaşmasına təkan vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Çəmənzəminli Y.V. Əsərləri: 3 cildə, I c., Bakı: Avrasiya press, 2005, 360 s.
2. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, II c., Bakı: Lider, 2005, 408 s.
3. Həbibbəyli İ. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları. Bakı: Nurlan, 2004, 160 s.
4. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980, 260 s.
5. Qasimov R. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında “kiçik” adam obrazlarının ictimai-bədii funksiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 216 s.
6. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, I c., Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 664 s.
7. Məmmədov Ə. Azərbaycan bədii nəsr (XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Elm, 1983, 187 s.
8. Məmmədov M. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsr. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1963, 156 s.
9. Mir Cəlil. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917). Bakı: Ziya-Nurlan, 2004, 391 s.
10. Nazim Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1979, 374 s.
11. Vəlixanov N. Tənqidi realist nəsr // XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri (ikinci kitab). Bakı: Elm, 1985, 204 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
Email: ramizqasimli44@gmail.com

Ramiz Gasimov

STORY GENRE IN THE AZERBAIJAN CRITICAL REALISM FICTION PROSE

The paper discusses the formation, emergence and development of critical realist fiction in Azerbaijan. Based on the possibilities of Mirza Fatali Akhundzadeh's enlightening realist fiction, critical realist fiction has been formed against the background of public need since the end of the 19th century. The literary prose of the prominent writer Eynali bey Sultanov prepares a serious basis for the formation of critical realist prose in Azerbaijan. In his works, the tendency to radically describe and change the social ugliness of society stimulates the emergence of a critical realist method and prose. At the end of the 19th century, based on this need, the works of the great master Jalil Mammadguluzadeh transformed the method and trend of critical realism into literary and artistic reality. The story “Danabash kandinin ahvalatları” (“Stories of the Danabash village”) and the story “Pocht gutusu” (“Mailbox”) lead to the emergence of critical realist prose. The great writer's talented “Pocht gutusu” (“Mailbox”) story, by its very nature, becomes a manifesto of a critical realist story. The author's works “Usta Zeynal” (“Master Zeynal”), “Gurbanali bey”, “İranda hurriyyat” (“Freedom in Iran”), “Saggalli ushaq” (“Bearded Child”) and others characterize the possibilities of critical realist prose and story genre. Based on this literary basis, A.Haqverdiyev, Y.V.Chamanzaminli and M.S.Ordubadi mostly support the development of critical realist prose and story. The specific possibilities of the literary genre and artistic genre are realized, deepened and popularized. Thus, strong traditions of critical realist prose are formed and developed in Azerbaijani literature. Thanks to critical realism, the story genre is becoming more active and evolving.

Keywords: *critical realist prose, story, J.Mammadguluzade, A.Haqverdiyev.*

Рамиз Гасымов

ЖАНР РАССКАЗА В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО КРИТИЧЕСКОГО РЕАЛИЗМА

В статье рассматриваются вопросы становления, возникновения и развития критической реалистической прозы в Азербайджане. На возможностях просвещающей реалистической беллетристики Мирзы Фатали Ахундзаде критическая реалистическая беллетристика сформировалась на фоне общественной потребности с конца 19-ого столетия. Литературная проза выдающегося писателя Эйнали бека Султанова готовит серьезную основу для формирования критической реалистической прозы в Азербайджане. В его работах тенденция к радикальному описанию и изменению социального уродства общества стимулирует появление критического реалистического метода и прозы. В конце 19-го века, исходя из этой потребности, работы великого мастера Джа-лила Мамедгулузаде превратили метод и направление критического реализма в литературную и художественную реальность. Повесть «Истории села Данабаш» и повесть «Почтовый ящик» приводят к появлению критической прозы реалистов. Талантливый рассказ «Почтовый ящик» великого писателя по самой своей природе становится манифестом критической реалистической истории. Авторские работы «Мастер Зейнал», «Гурбанали бек», «Свобода в Иране», «Бородатый ребенок» и другие характеризуют возможности критической реалистической прозы и сюжетного жанра. На этой литературной основе, А.Хагвердиев, Ю.В.Чаманзаминли и М.С.Ордубади в основном поддерживают развитие критической реалистической прозы и истории. Специфические возможности литературного жанра и художественного жанра реализуются, углубляются и популяризируются. Таким образом, в азербайджанской литературе формируются и развиваются прочные традиции критической реалистической прозы. Благодаря критическому реализму жанр повести становится все более активным и развивающимся.

Ключевые слова: *критическая реалистическая проза, рассказ, Дж.Мамедгулузаде, А.Хагвердиев.*

(AMEA-nın həqiqi üzvü İsa Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 18.05.2020

Son variant 03.07.2020